

Д. Ю. Нестеренко

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Теоретичні засади вивчення запозичень у різних видах дискурсу

Нестеренко Д. Ю. Теоретичні засади вивчення запозичень у різних видах дискурсу. Стаття присвячена студіюванню проблем запозичення та функціонування іншомовних елементів у сучасній українській мові, а також вивченню питань їх дискурсивної адаптації. Серед основних аспектів аналізу постає питання визначення терміна «запозичення» та його тлумачення. Особливу увагу приділено аналізу екстралінгвальних та інтралінгвальних чинників впливу на проникнення запозичених елементів у мову. Зроблено спробу простежити еволюцію та варіативність зазначених чинників крізь призму синхронії та діячності, а також залежно від видів дискурсу.

Ключові слова: запозичення, адаптація, неологізми, інтралінгвальні та екстралінгвальні чинники.

Нестеренко Д. Ю. Теоретические основы изучения заимствований в разных видах дискурса. Статья посвящена изучению проблем заимствования и функционирования иноязычных элементов в современном украинском языке, а также изучению вопросов их дискурсивной адаптации. Среди основных аспектов анализа ключевым является вопрос определения термина «заимствование», а также его толкование. Особое внимание уделено анализу экстралингвальных и интралингвальных факторов влияния на проникновение заимствованных элементов в язык. Совершена попытка проследить эволюцию и вариативность указанных факторов через призму синхронии и диахронии, а также в зависимости от вида дискурса.

Ключевые слова: заимствование, адаптация, неологизмы, интралингвальные и экстралингвальные факторы.

Nesterenko D. Theoretical Principles of Studying Borrowings in Different Types of Discourse.

The article is devoted to studying the problems of borrowing foreign elements and their functioning in the modern Ukrainian language. The questions of their discursive adaptation are also covered. Among the main aspects of the analysis the problem of defining the term "borrowing" and its interpretation is a crucial one. Special attention is paid to the analysis of extralingual and intralingual factors that influence penetration of the borrowed elements into the language. The attempt to retrace the evolution and variation of the factors mentioned above through the prism of synchrony and diachrony as well as depending on the type of a discourse was made.

Key words: borrowing, adaptation, neologisms, extralingual and intralingual factors.

Культури народів світу завжди розвивались і розвиваються в тісному взаємодіюванні. Жодна з них не може продемонструвати свою абсолютну окремішність, яка б характеризувалася відсутністю впливу взаємовідносин з іншою культурою на різних рівнях розвитку: економічному, політичному, а особливо – мовному. У процесі розвитку народи завжди обмінювались своїми матеріальними надбаннями, культурними та духовними цінностями, а також інтелектуальним досвідом. На змішаному характері мов наголошував ще Іван Бодуен де Куртене, говорячи, що немає і не може бути жодного чистого, не змішаного мовного цілого [2:363]. Серед вагомих чинників міжмовної інтерференції мовознавець виділяв кочове життя, воєнні походи та військову службу взагалі, викрадення жінок і рабів у ворожих племен, торгівлю, науковий обмін і таке інше [2:364].

Ізоляція національної мови, наприклад, з метою її пурифікації не видається можливою, оскільки потребуватиме повного розриву відносин між народами на всіх рівнях життя. Результати такої взаємодії насамперед помітні на тлі розвитку мови, яка поповнює та розширює свій склад за рахунок запозичень. О. Потебня так писав про основну мету запозичень у мові: «Запозичувати – означає брати

для того, щоб можна було внести в скарбницю людської культури більше, ніж отримувеш» [12:68].

Зважаючи на невідпинність динамічних процесів, які відбуваються в мові, а також безперервне її поповнення новими лексичними одиницями, механізми функціонування яких потребують дослідження, вважаємо обрану тему актуальною. За мету дослідження ставимо виокремлення основних напрямів наукових пошуків сучасних дослідників у рамках студіювання запозичень в сучасній українській мові. Метою дослідження зумовлюються такі завдання: 1) дослідити питання про дефініцію терміна «запозичення»; 2) вивчити розвиток мовних та позамовних чинників впливу на появу запозичень у мові; 3) проаналізувати проблематику досліджень, присвячених вивченню запозичень у різних видах дискурсу.

Найочевиднішою проблемою вивчення входження та адаптації запозичень є визначення самого поняття *запозичення* та синонімічних термінів на позначення цього явища. Так, найперше треба звернути увагу на той факт, що в терміні *запозичення* відбувся збіг двох значень. По-перше, мова йде про процес потрапляння певного нового елемента до мови-реципієнта. По-друге, запозиченням називаємо також результат цього процесу.

Досить ґрунтовно підійшов до визначення поняття «запозичення» Л. Крисін. Науковець вважає

за доцільне називати так саме процес переміщення різноманітних елементів з однієї мови в іншу. Ці різноманітні елементи слід розуміти як одиниці різних структурних рівнів мови – фонологічного, морфологічного, синтаксичного та лексико-семантичного [10:19]. У зв'язку з цим автор наголошує на тому, що слід обмежувати термін «запозичення», коли мова йде про переміщення елементів одного й того ж рівня, наприклад, «лексичне запозичення».

О. Ткаченко подає таку дефініцію терміна «запозичення»: «Запозичення – звук, морфема, слово або його окреме значення, фразеологізм або синтаксична конструкція, перенесені з однієї мови в іншу, а також сам процес перенесення» [16:179]. Отже, бачимо строкату картину елементів, які формують це явище. Окремо виділеним терміном подається поняття «іншомовні слова», яке охоплює власне іншомовні лексеми й запозичені. Іншомовними словами, згідно з О. Ткаченко, називають слова, які потрапили до мови-реципієнта з інших мов і залишаються не повністю засвоєними мовою, яка їх запозичила. Такі лексеми усвідомлюються мовцями як чужорідні та зберігають ознаки свого походження. Запозичені ж слова, на відміну від іншомовних, є цілком засвоєними мовою, що їх запозичила. Такі слова вже не сприймаються мовцями як іншомовний елемент і не потребують пояснень щодо форми і значення [16:213].

Питання дефініції запозичення торкається Н. Білан, але оперує цим терміном з точки зору наявності в нього рис процесуальності та підтримує думку А. Баха про те, що слід розрізняти поняття «запозичення як використання іншомовного матеріалу в мовленні» та «засвоєння як процес впровадження запозиченого слова в систему мови», пояснюючи це тим, що кожне запозичене слово потрапляє спочатку в мовлення, а не в мову [1]. Але термін *запозичення* не обмежується лише своєю процесуальністю, адже широко використовується на позначення результатів цього процесу, а саме запозичених одиниць.

Разом із терміном *запозичення* також широко вживаною є назва *іншомовний елемент*. Але цей термін не є досконалим, як зазначає Л. Смирнова. Авторка, спираючись на ідеї С. Семчинського, стверджує, що слово «іншомовний» доцільно вживати в рамках дослідження етимології слова, а не результату взаємодії двох мов, коли запозичення вже стало частиною структури мови-реципієнта [13].

Цікавим, на наш погляд, видається термін, яким оперує Є. Карпіловська [7]. В основі терміна *засвоєний (іншомовний) ресурс*, який у статті протиставляється ресурсу своєму, українському, лежить здатність іншомовного матеріалу брати активну участь у дериваційних процесах, які невпинно відбуваються у сфері сучасної української інноватики. Авторка, проаналізувавши активність засвоєних ресурсів, вважає за доцільне поділити їх на власне засвоєні, які вже ввійшли до лексику української мови, і на засвоювані, тобто ті, що в синхронічному розрізі являють собою okazіональні

одиниці, перехід яких до узусу досить складно спрогнозувати [7:229].

Вивченню динамічних процесів у сучасному українському лексиконі, до яких належить і процес запозичення, присвячена монографія Н. Клименко, Є. Карпіловської та Л. Кислюк. Науковці серед великого різноманіття термінів на позначення мовних інновацій вводять також поняття «неозапозичення» [8:12].

Зважаючи на наявність процесуальних рис у терміна «запозичення», спостерігаємо розбіжності в термінології на позначення процесу входження й подальшого розвитку запозиченого елемента в мові-реципієнті. Так, у науковців зринають терміни *освоєння, засвоєння, адаптація*. Для того щоб з'ясувати, чи можуть ці терміни замінювати один одного, треба з'ясувати наявність спільних рис у значенні цих лексем. Отже, слова *освоєння* і *засвоєння* є похідними від *освоювати* та *засвоювати* відповідно. Тлумачний словник подає таке значення цих слів: *освоювати* – робити придатним для використання; *засвоювати* – сприймати що-небудь своє або чуже, робити властивим, звичним для себе [3]. Щодо адаптації, то мова йде про процес «приживлення» слова в мові, його пристосування до системи мови. Незважаючи на певну різницю в значенні цих термінів, науковці апелюють до них, не привертаючи особливої уваги до розбіжностей зазначених дефініцій.

Динаміка процесу запозичення була й залишається досить активною, зважаючи на обсяг запозичених одиниць, які входять до української мови та мовлення. Беручи до уваги цей факт, мовознавці, перш ніж удаватися до вивчення адаптації запозичених мовних одиниць, виокремлювали як мовні, так і позамовні чинники появи запозиченої лексики.

Цікавим є розвиток чинників впливу на виникнення запозичень у діахронічному розрізі розвитку мови. Одним із перших, хто ґрунтовно досліджував питання чинників впливу на появу запозичуваних елементів у мові та виділяв внутрішні й зовнішні причини запозичень, є Л. Крисін. Серед позамовних чинників науковець виділяє доволі стандартний набір причин, а саме: наявність більш-менш тісних політичних, економіко-промислових та культурних зв'язків між народами. Окрім того, автор відзначає активний вплив політичної ролі країни та мови, а також постійне оновлення лексичних засобів шляхом утворення слів, що називають нові, актуальні явища [10:22]. У рамках виокремлення мовних (внутрішніх) причин Л. Крисін говорить про тенденцію до усунення полісемії власного слова і спрощення його смислової структури. Досить важливим інтралінгвальним чинником стала потреба уточнити або деталізувати певне поняття, як зазначає автор. Поряд із цим актуалізується й потреба виділити деякі смислові відтінки та диференціювати їх, прикріпивши до різних слів.

Ще одним чинником запозичення іншомовної лексики, на думку О. Муромцевої, є нестача певних лексичних одиниць, зокрема на позначення абстрактних понять, здатних репрезентувати різні

сфери суспільного життя. Окрім того, стверджує авторка, в українській художній літературі відбулися перші спроби розширити межі охоплення дійсності і продемонструвати життя та побут інших народів, для чого також була необхідна запозичена лексика [11:60].

Вивченням мовних зрушень кінця ХХ століття займається О. Стишов. У присвяченій цьому питанню монографії науковець також не обминає аналізу причин появи запозичень у мові, як мовних, так і позамовних, додаючи до вищезгаданих термінів на позначення цих причин ще одну пару – соціальні й неосоціальні, пропонуючи долучити їх до вжитку разом з усіма іншими як синоніми. Аналізуючи ряд позамовних чинників, які були вже відзначені науковцями-попередниками, О. Стишов акцентує увагу на тому, що останнім часом перебільшується роль соціальних, політичних та економічних зрушень, які ведуть до змін мовної поведінки членів мовного середовища та перетворень у структурі мови зокрема [14:20]. Так, до вагомих екстралінгвальних причин О. Стишов відносить демократизацію всіх галузей суспільного життя із набуттям Україною незалежності, істотне послаблення цензури та самоцензури, набуття українською мовою офіційного статусу, зміни в соціальній структурі українського суспільства, смаки певної доби в рамках добору лексики, а також пошук нових засобів вираження. Останній чинник є особливо актуальним для медійного дискурсу, адже саме цією рисою характеризуються ЗМІ, оскільки звертаються до нових форм вираження експресії та влучності. О. Стишов також наголошує на тому, що мовні та позамовні чинники є взаємопов'язаними і навзаєм зумовлюють свою появу. Однак дослідник виокремлює групу власне інтралінгвальних чинників появи запозичень у мові. До них автор відносить системність, яка притаманна організації мови, тенденцію до інтеграції та диференціації елементів мови, схильність до надання переваги більш експресивним мовним формам, а також тенденцію до змін за аналогією [14:22].

Окресливши основні чинники впливу на появу запозичень у мові, можна зауважити, що серед позамовних чинників виділяються дві підгрупи, а саме *соціальні*, які тісно пов'язані з динамічними процесами, що відбуваються у певну добу в соціумі, та *психолінгвістичні*, які є відображенням сучасної моди на слова та відіграють значно вагомішу роль у процесі засвоєння нових елементів мовою, аніж чинники інтралінгвальні.

Зазвичай наукове вивчення проблеми запозичень відбувається в рамках певного дискурсу, де розкриваються функціональні та прагматичні властивості запозичених елементів. Особливу увагу науковців у рамках вивчення запозичень завжди привертала художній дискурс. Актуальними матеріалами для досліджень є твори сучасних авторів, де під впливом мовних і позамовних чинників спостерігаємо велику кількість запозичених одиниць.

Саме вивченню мовних чинників появи запозичень присвячена праця Н. Гудими, яка

студіювала іншомовні слова, наявні в художньому дискурсі, на матеріалі творів Сергія Жадана та Любка Дереша. Авторка окреслила склад запозичених слів і дійшла висновку, що основними чинниками, які вплинули на появу іншомовних лексем у творах зазначених авторів, є зміни суспільно-політичного, державного й економічного устрою нашої країни, що спричинило проникнення в українську мову значної кількості запозичених слів на позначення нових реалій [5]. Однак уважаємо, що названі авторкою чинники є універсальними і не відбивають специфіки використання іншомовної лексики зазначеними письменниками.

Вивченням новітніх англіцизмів у художньому дискурсі займалася й О. Гурко. Дослідниця студіювала твори Марії Матіос, Ірени Карпи, Ірини Жиленко та Оксани Забужко з точки зору наявності в них запозичених елементів. Виявлені одиниці були класифіковані за тематичними групами. В основу дослідження було покладено аналіз лексико-семантичних зрушень, що відбулися наприкінці ХХ – на початку ХХІ століття [6].

Не менш цікавим для дослідження є публіцистичний дискурс, оскільки сучасні засоби масової інформації виявляють неабияку схильність до залучення запозичених одиниць, особливо неозапозичень, до рекламних текстів, слоганів, мови газет, телебачення та інших засобів масової інформації. Ґрунтовною працею в рамках зазначеного дискурсу є дисертація С. Федорця [17], у якій досліджено англійські запозичення в мові сучасної української реклами. Проблематика дослідження є досить широкою. Автор окреслив корпус запозичень у рекламних текстах періоду кінця ХХ – початку ХХІ століття, з'ясував шляхи входження лексики англійського походження до лексичної системи української мови, як і в дослідженнях запозичень у художньому дискурсі; проаналізовано семантичні особливості іншомовних елементів, а також розглянуто способи адаптації англіцизмів до системи української мови. У результаті автор дійшов висновку, що більшість запозичень-англіцизмів є новотворами, а в їхній семантичній структурі з'явилися нові значення. Також С. Федорець зазначає, що англіцизми перебувають на різних стадіях проникнення в лексичну систему сучасної української мови. Більшість із них перебуває на стадії входження. У дослідженні також виявлено певний рух запозичень. Автор наголошує на тому, що запозичення потрапляють у мову реклами з певних сфер людської діяльності, а вже потім до загальної сфери уживання.

Цікавим видається дослідження Н. Ясинецької, у якому вона студіювала англійські алюзивні неологізми, які є значущими в стратегії українського мовлення [18]. Наприклад, бачимо в сучасному українському мовленні такі елементи, як *постманхетенська реальність* та *фармагедон*, які являють собою похідні від англійських онімів. У висновках авторка зазначає, що мова публіцистики чи не першою реагує на зміни в мовних тенденціях та знаходиться під впливом позамовних чинників.

Менш відчутним, але не менш важливим є вплив на лексичний склад української мови контактів між українською діаспорою та Україною. О. Тараненко у своїх студіях, присвячених впливу західної діаспори на сучасну мовну ситуацію в Україні, наголошує на тому, що від початку 90-х міжмовні контакти з діаспорою значною мірою активізувалися через засоби масової інформації, за рахунок публікації або завезення літератури, створеної авторами діаспори, а також через спільні заходи [15:66]. Автор відзначає актуалізацію вживання іншомовної лексики, випадки якої вже були відомі наприкінці XIX – на початку XX сторіччя, а також заміну певних лексем саме іншомовними елементами, відсутніми в російській мові (наприклад, *гелікоптер* (англ. *helicopter*) / *вертоліт*) [15:72]. Л. Козачевська та О. Сидоренко у своєму дослідженні стверджують, що лексичний рівень мови є найбільш чутливим до контактів з іноземними мовами, але не завжди приймає іншомовні елементи та навіть їх «фільтрує» [9:146]. Так, авторки зробили висновок про те, що останнім часом мова української діаспори тяжіє до форми мови материкової України, особливо це стосується письмової мови [9:149].

Особливо чутливим до проникнення запозичень є розмовний дискурс, оскільки саме в рамках певного соціолекту найчастіше з'являються okazionalni запозичення, які потім або продовжують свій шлях входження до узусу, а далі й до системи української мови, або в більшості випадків так і лишаються okazionalizмами на рівні мовлення. Серед чинників, що впливають на появу запозичених елементів, А. Воскресенська у своєму дослідженні впливу

англіцизмів на український молодіжний сленг називає суспільно-політичний розвиток [4]. Але, на наш погляд, цей чинник є дещо нечітким та нерелевантним, зважаючи на контингент, що вдається до вживання запозичень, оскільки, якщо мова йде про підлітків, тут можна говорити про дотримання моди на слова, через те що саме неологізми мають чималий потенціал для привертання уваги до об'єкта мовлення. Слушно авторка зазначає, що не всі запозичені елементи можуть бути продуктивними і через це не можна допускати стихійності процесів запозичення [4]. Основним надбанням цього дослідження стала класифікація сфер уживання запозиченої лексики.

Отже, підсумовуючи дослідження теоретичних засад вивчення запозичень у різних видах дискурсу, можна зробити такі висновки. Незважаючи на наявність суттєвих відмінностей у термінах на позначення поняття *запозичення*, сучасні дослідники зазвичай уживають ці терміни як абсолютні синоніми, недиференційовано. Не менш важливим спостереженням є динаміка розвитку і впливу чинників на появу запозичень у мові. Так, класифікуючи чинники на мовні та позамовні, бачимо, що найбільш впливовими є останні, серед яких психолінгвістичні можна назвати доміантними. У рамках проблематики сучасних досліджень спостерігаємо тяжіння до вивчення запозичених елементів на функціонально-структурних рівнях мови. Отже, стилістико-парадигматичні особливості запозичень, а саме їх експресивність та оцінні властивості, є перспективною сферою для подальших досліджень.

Література

1. Білан Н. М. Процес асиміляції запозичених слів у німецькій мові / Н. М. Білан [електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://intkonf.org/bilan-nm-protseas-asimilyatsiyi-zapozichenih-sliv-u-nimetskiy-movi/>
2. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию / И. А. Бодуэн де Куртене. — Т. 1. — М. : Изд-во АН СССР, 1967. — 384 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад і головн. ред. В. Т. Бусел]. — К. ; Ірпінь, ВТФ «Перун», 2004. — 1440 с.
4. Воскресенська А. А. Вплив англіцизмів на сучасний український молодіжний сленг / А. А. Воскресенська [електронний ресурс]. — Режим доступу : http://www.rusnauka.com/33_DWS_2010/33_DWS_2010/Philologia/74411.doc.htm
5. Гудима Н. В. Мовні причини запозичень у творах сучасних українських постмодерністських прозаїків (на матеріалі творів Сергія Жадана та Любка Дереша) / Н. В. Гудима [електронний ресурс] // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки. — Вип. 18. — 2009. — Режим доступу : <http://science.kpnu.edu.ua/portfolio/naukovi-pratsi-kamyanets-podilskoho-natsionalnoho-universytetu-imeni-ivana-ohienka-filolohichni-nauky-vypusk-18-2009-rik/>
6. Гурко О. В. Новітні англіцизми в художній літературі / О. В. Гурко // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. Сер. «Филология. Социальные коммуникации». — Том 26 (65). № 1 — С. 7—11.
7. Карпіловська Є. А. Семантико-прагматична диференціація словотворчих ресурсів мови: своє і засвоєне // Новые явления в славянском словообразовании: система и функционирование : докл. XI Междунар. науч. конф. Комиссии по славянскому словообразованию при Междунар. комитете славистов / под ред. проф. Е. В. Петрухиной. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 2010. — С. 228—244.
8. Клименко Н. Ф. Динамічні процеси в сучасному українському лексиконі : монографія / Н. Ф. Клименко, Є. А. Карпіловська, Л. П. Кислюк. — К. : Вид. дім Д. Бураго, 2008. — 336 с.
9. Козачевська Л. Мова української діаспори як віддзеркалення мовної свідомості та мовної діяльності носіїв-білінгвів / Л. Козачевська, О. Сидоренко // Мовні і концептуальні картини світу. — Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет». — Вип. 46, ч. 2. — 2013. — С. 142—150.
10. Крысин Л. П. Иноязычные слова в современном русском языке / Л. П. Крысин. — М. : Наука, 1968. — 208 с.
11. Муромцева О. Г. Развитие лексики украинской литературной мовы в другой половине XIX — на початку XX ст. / О. Г. Муромцева. — Х. : Вища шк., 1985. — 152 с.
12. Потенция А. А. Из записок о русской грамматике. — М. : Просвещение, 1968. — 269 с.

13. Смирнова Л. Д. До проблеми запозичених та іншомовних слів / Л. Д. Смирнова [електронний ресурс] // Наукові праці. Філологія. Мовознавство. — Т. 119. — Вип. 106. — 2009. Режим доступу : <http://lib.chdu.edu.ua/index.php?m=10&s=10&t=119>
14. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О. А. Стишов. — 2-ге вид., перероб. — К. : Пугач, 2005. — 388 с.
15. Тараненко О. О. Мова української західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському тлі) / О. О. Тараненко // Мовознавство. — 2013. — № 2—3. — С. 63—99.
16. Українська мова : енциклопедія. — К. : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2000. — 754 с.
17. Федорець С. А. Англійські запозичення в мові сучасної української реклами : дис. ... канд. філол. наук : спец. 10.02.01 — укр. мова / С. А. Федорець. — Х., 2005. — 203 с.
18. Ясинецька Н. А. Запозичення англомовних алюзивних неологізмів як стратегія українського медіа-мовлення / Н. А. Ясинецька // Філологічні студії. Науковий вісник Криворізького державного педагогічного університету. — Вип. 6. — 2011. — С. 540—546.